

Den som varit i Budapest och besökt Mattiaskyrkan, har kanske lagt märke till att en del figurer och fresker saknar ansikten. Ansiktena ska medvetet ha tagits bort under turkarnas belägring av staden under 1500-talet, då kyrkan omvandlades till en moské. Att avbilda Gud och i religiösa sammanhang varelser, ansågs då liksom nu som otillåtet inom islam.

Ett liknande synsätt vad gäller avbildandet av Gud möter i en annan semitisk tradition, nämligen inom judendomen och i Gamla testamentet. Fokus här kommer att vara Gamla testamentet och det gamla Israel med dess Gud, Jahve eller i ovokaliserad form, Jhvh.

Det är ju ett välkänt faktum att Jhvh inte har någon gudabild, d v s en föreställande bild. Detta har gällt som något unikt för det gamla Israel och har ansetts gå tillbaka på bildförbudet i de tio budorden (2 Moseboken 20:4-5).

Den israelitiska religionen har därför räknats som anikonisk (se nedan) och detta har förståtts som ett särdrag i bjärt kontrast till övriga främreorientaliska religioner. Inom gammaltestamentlig forskning har detta närmast uppfattats som ett axiom. Samtidigt fanns det en lucka: ingen studie hade gjorts som tog ett *samlad grepp* om denna fråga. Det var hög tid för ett arbete om den israelitiska anikonismen utifrån ett långt historiskt perspektiv och mot bakgrund av de omkringliggande kulturerna. Luckan kom att fyllas 1995 genom lundaexegeten Trygve Mettingers arbete: *No graven image*.

Vad menas då mer exakt med termen "anikonism"? Begreppet används för att uttrycka att det är en icke föreställande framställning av gudomen som avses, varken antropomorf (människoliknande) eller teriomorf (djurliknande). Vidare är intresset inriktat på den centrala kultsymbolen.

Hur har det då sett ut med gudabilder i de omkringliggande kulturerna? Att det funnits gott om gudabilder som avbildat gudomen, råder det ingen tvekan om. Men har det också i dessa kulturer funnits anikoniska traditioner i kulten av gudomen? I det följande ges en forskningsöversikt över fenomenet. Kanske kan detta ge ledtrådar till den israelitiska anikonismens bakgrund?

Mesopotamisk och egyptisk anikonism?

När det gäller Mesopotamien och tiden före den gammalbabyloniska perioden (ca 2000-1600 f Kr), handlar det mest om indicier på att en anikonisk kult kan ha förekommit. I vilket fall som helst verkar det inte ha varit tal om någon programmatisk anikonism eller anikonisk teologi. Åtminstone finns i dagsläget inga belägg för ett dylikt förhållningssätt. Från den gammalbabyloniska perioden dominerar framför allt antropomorfa gudabilder.

Ser vi till Egypten finns det två decennier som sticker ut. Under farao Akhenatons styre dyrkades Aton, solskivan. Föreställningarna kring Aton är anikoniska. Eventuellt kan uppfattningarna om Aton ha tagits upp av den annars dominerande statsguden Amon under det Nya riket (ca 1575-1087 f Kr). Denne luftens gud har vissa anikoniska tendenser. Även om både antropomorfa och teriomorfa gudabilder av Amon finns, föreligger det texter som nämner att Amons utseende är okänt. En helig sten, möjligen en meteorit, har påträffats och forskare har velat se den som en anikonisk framställning av Amon.

Kan det magra mesopotamiska och egyptiska anikoniska materialet bidra till tolkningen och förståelsen av israeliternas anikonism? Forskningen har ifrågasatt att det skulle finnas något inflytande från mesopotamiskt håll, åtminstone inte under den äldre israelitiska tiden. Materialet är helt enkelt för litet för att tillåta slutsatser i denna riktning. Vad gäller det egyptiska materialet, är det möjligt att ett visst inflytande kan ha ägt rum. Både i Atons och Amons fall verkar det finnas en teologisk reflektion beträffande det anikoniska bruket. Åtminstone i Atons fall verkar det ha haft en ikonoklastisk (här: motstånd mot gudabilder) prägel som haft sin grund i en medveten anikonisk strategi. Även om föreställningarna kring Aton och Amon eventuellt nått Palestina, och haft betydelse för de anikoniska föreställningarna inom den israelitiska religionen, kan man inte dra några säkra slutsatser, eftersom Atonkulten var kortlivad och Amons ikonografi dessutom har varit både antropomorf och teriomorf.

Västsemitisk anikonism?

Med termen "västsemitisk" avses ett område där västsemitiska språk talades, både nordvästsemitiska språk som hebreiska, feniciska och arameiska och sydvästsemitiska språk som arabiska. Det västsemitiska området inkluderar därmed det gamla Israel och dess omedelbara grannkulturer. I det nedanstående kommer några exempel från en del av dessa kulturer att ges, dock inte från Israel, som behandlas i nästa avsnitt.

Norr om Israel möter den fenicisk-puniska kulturen. Värt att lägga märke till är att antropomorfa avbildningar av centrala feniciska gudar i princip saknas. Frågan har därför rests om denna kult kan ha varit anikonisk. Märkligt nog, kan tyckas, finns ett särskilt tydligt belägg för att så skulle kunna vara fallet och det ifrån Spanien och Gades, som var en fenicisk koloni. I en antik källa omnämns att kulten av Herkules, syftande på den tyriske Melkart, ska ha varit bildlös. Många belägg för fenicisk-punisk religion är mycket sena och härrör från de första århundradena e Kr. Men det finns tidiga belägg (Hesekiel 26:11), som antas stödja en anikonisk kult av Melkart också i Tyrus med stående stenar som kultsymbol. Stående stenar har ansetts som en särskild typ av anikonism, nämligen som "materiell anikonism".

Från Sidon, en annan fenicisk stad, finns ytterligare belägg för anikonism. Här rör det sig dock inte om stående stenar, utan om sfinxtroner som normalt är mindre i storleken än en vanlig tron. Dessa är inte lika väl belagda som stenarna och är dessutom yngre än stenarna. Tronerna har tolkats som säten för gudomen. En del av tronerna har hål i sitsen. Förslag har framkastats att gudabilder ska ha placerats i dessa tomrum, men belägg för andra tolkningar finns också,

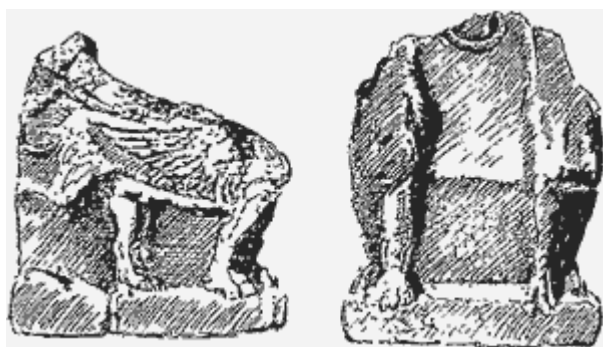

Fig 1 Tron från Sidon. © Tryggve N.D.

Mettinger med tack för att teckningen ställts till förfogande

nämligen att stenar placerats i hålrummet.

I särklass intressantast är den tron som har en sits som stupar framåt, vilket gör det omöjligt att fästa något vid den (**fig 1**). Istället skulle detta vara ett tydligt exempel på en helt tom tron för den osynlige gudomen. Dessa troner, antingen med anikoniskt föremål eller helt tomma, anses vara exempel på en annan typ av anikonisk kult än den materiella och har kommit att kallas för "tomrummets anikonism" eller den "tomma tronens anikonism". Utifrån det fenicisk-puniska materialet tycks den

anikoniska traditionen ha en gammal historia som fortsätter många århundraden e Kr. Någon programmatisk anikonism, som tog sig ikonoklastiska uttryck, verkar det däremot inte ha varit frågan om.

Söderut möter en betydligt yngre kultur: nabatéerna. Huruvida dessa var araber eller inte är omdiskuterat, men kulten verkar åtminstone ha varit av samma slag som återfinns i det förislamiska Arabien. Denna grupp möter relativt sent i källorna, endast några århundraden före

Kristus. Nabatéernas viktigaste gud var Dusares och dennes kultsymbol utgjordes av en kubformad svart sten. Symbolen var m a o anikonisk. Stående stenar, liksom avbildningar av dessa har återfunnits. Kulten har dock inte varit helt anikonisk. Relativt sena källor, mynt från 100- och 200-talet e Kr, ger exempel på antropomorfa hellenistisk-romerska Dusareshuvuden. Vad beror det på att vi här finner en ikonografi som verkar gå stick i stäv med den traditionellt anikoniska? Antagligen är det så att detta framställningssätt går tillbaka på den romerska legion som vid denna tidpunkt fanns inom nabatéerriket. Från samma tid finns också anikoniska Dusaresmynt. Forskare har antagit att det här rört sig om en högst medveten reaktion mot det ikoniska framställningssättet hos den utländska gruppen. Det mesta tyder på att anikonism hört till traditionell nabateisk religion och att nabatéerna stått i en arabisk tradition. Deras kult har kretsat kring stående stenar, d v s materiell anikonism. Samma fenomen har även påvisats hos förislamiska araber.

Israelitisk anikonism?

Av det hittills genomgångna materialet verkar anikonism vara en väl belagd västsemitisk tradition, som framför allt kommer till uttryck i den materiella anikonismen och kulten av stående stenar. För Sidons del noterades en särskild typ av anikonism, nämligen den tomma tronens anikonism. Men vilka uttryck fick den anikoniska kulten i det gamla Israel? Har stående stenar även här haft någon betydelse? Och hur är det med den tomma tronen? Har den spelat någon roll? Att stående stenar (hebreiska: sg massebah, pl masseboth) haft betydelse, kan utläsas av bibliska texter (5 Moseboken 16:22; 2 Kungaboken 18:4) som underkänner en sådan kult. Texterna härrör från sen kungatid (700-600-talet f Kr). Frågan har ställts om vi här ser embryot till den teologi som i utvecklad form har tillskrivits deuteronomisterna, vilka var verksamma vid exilstiden omkring 500-talet f Kr. Till deras centrala programpunkter hörde att Jhvh skulle dyrkas som den ende guden på en enda plats, nämligen i templet i Jerusalem. Vidare skulle bl a masseboth uteslutas ur kulten. Att masseboth förbjöds berodde kanske på att dessa föremål även vördades av andra kulturer som dyrkade främmande gudar. Även kerubtronen (se nedan) av typen tom tron i Salomos tempel verkar ha förkastats av denna teologi som istället ansåg Jhvh vara representerad i templet genom sitt namn (5 Moseboken 12:5, 21, 14:24). Det som möter här är en programmatisk form av anikonism som tar sig ikonoklastiska och ikonofobiska uttryck. I sin utvecklade form finns den knappast före den babyloniska exilen (587 f Kr).

Frågan kvarstår dock hur det egentligen förhöll sig med massebothkulten före denna fördömande inställning. Masseboth har klassificerats som fyra typer med olika funktioner: åminnelsefunktion,

där syftet varit att ihågkomma en avliden person; legal funktion, för att markera en juridisk akt; funktion som (historiskt) minnesmärke med anledning av någon händelse och slutligen kultisk funktion, som en markör för heligt område eller för gudomens närvaro. I detta sammanhang är det den fjärde typen, den kultiska som en markör för gudens närvaro, som är av intresse.

Går vi till de bibliska källorna, kan vi omedelbart se att materialet är magert. I 1 Moseboken 28 möter en text om Jakob, som reser en sten "som en stod" (masebah, v 18). Vidare kan Hosea 3:4 tolkas som att masebah utgjort en naturlig del av kultplatsen. Om vi ser på den tomma tronens anikonism, anses också denna vara belagd. I det allraheligaste i Salomos tempel har en kerubtron varit placerad (1 Kungaboken 6:23-28). Även denna betraktades, liksom maseboth, som en anikonisk symbol för Jhvh:s närvaro. Kerubtronen påminner i allra högsta grad om de sfinxtroner som omnämndes ovan i avsnittet om fenicierna. Och det är inte helt omöjligt att kerubtronen kan ha byggts av fenicier. Ledtrådar i denna riktning ger de texter som talar om fenicisk hantverkshjälp vid tempelbygget (1 Kungaboken 7:13-46).

Vad gäller kerubtronen finns det idag forskare som ifrågasätter anikonismen i Jerusalemtemplet. Istället ska en gudabild ha varit placerad på kerubtronens sits. De som anslutit sig till denna tolkning gör det bl a utifrån analogier från främreorientaliska tempel där kultbilder hört till templens centrala beståndsdelar. Detta kan ha varit fallet i babyloniska och assyriska tempel, men det betyder inte att detsamma automatiskt gällde även för västsemitiska tempel. Också olika språkliga uttryckssätt i bibeltexterna har anförts som stöd för existensen av en gudabild i templet: "Frikänd skall jag se ditt ansikte" (Psaltaren 17:15), syftande på Jhvh:s ansikte. Men här är det andra som menar att antropomorfa formuleringar om Jhvh ingalunda behöver betyda att en gudabild av Jhvh har funnits i Jerusalems tempel. Istället kan det kanske vara så att ett föremål, möjligen arken, kan ha tolkats som så heligt att den kommit att uppfattas som en representation för Jhvh. Arken var placerad under kerubtronen som en fotapall åt Jhvh (Psaltaren 99:5, 132:7) och den kan ha förts ut ur templet i samband med högtiderna, då den förevisats offentligt. Funktionen kan därmed ha varit snarlik Främre Orientens gudabilder som togs ut ur templen vid dessa tillfällen. Detta kan kasta ljus över uttalanden i stil med citatet ovan. Huruvida arken i Salomos tempel haft något innehåll, råder det osäkerhet kring. Det har föreslagits att den kan ha rymt någon Jhvh-representation. Ett förslag går ut på att en eller flera bilder av Jhvh förvarats i den. Enligt ett annat ska en masebah eller möjligen två maseboth - med tanke på dessa föremåls betydelse i Jhvh-kulten - ha funnits i arken. Om det rör sig om två maseboth, kan här finnas en koppling till den senare deuteronomistiska uppfattningen att de båda stentavlorna med budorden

förvarades i arken. Ytterligare en möjlighet är att arken faktiskt varit tom. Någon enighet kring frågan finns inte för närvarande. För att sammanfatta forskningsläget angående en eventuell Jhvh-bild i Salomos tempel kan följande sägas: en uppluckring av en tidigare konsensus håller på att ske, men huvudfrågan av forskningen anser det inte vara belagt att en gudabild av Jhvh verkligen funnits. Tills motsatsen bevisats, är det nog klokast att anta att både kerubtronen och arken i Salomos tempel varit utan gudabild.

Det arkeologiska materialet har visat sig vara särskilt givande. På en kultplats i de samariska bergen har man tillsammans med en massebah funnit en tjurfigurin. Platsen kallas därför "Bull site" och härrör från 1100-talet f Kr. Tjurens rygg har tolkats som säte för en osynlig gudom. Funktionen ska då ha varit liknande kerubtronens och den tomma tronens anikonism. Från de bibliska källorna känner vi till tjurkalvar på kultplatserna i Dan och Betel, där Jerobeam efter Salomos död (900-talet f Kr) och landets delning i nord och syd, antas ha infört dessa som alternativ till Sydrikets kerubtron i Jerusalem.

I Juda, Sydriket, har det i Arad påträffats ett Jhvh-tempel. Dateringsfrågan är omdiskuterad och ingen enighet föreligger. Förslag på alltifrån 900- till 600-talet f Kr har framförts.

Uppseendeväckande är de fynd som gjorts i templets allraheligaste (**fig 2**). Vanligen förknippas troner med detta utrymme, men här möter masseboth. Hur ska detta förstås?

Aradtemplet verkar vara uppfört på en äldre kultplats som haft karaktären av friluftshelgedom, som är den typ av kultplats som masseboth vanligen hör hemma i. I sammanhanget ska det noteras att västsemitiska tempel ofta byggdes på platser för äldre friluftshelgedomar. Detta kan därför vara en förklaring till varför kombinationen tempel och masseboth påträffats i Arad. Vidare kan detta också visa på det faktum att masseboth och den tomma tronen i det allraheligaste uppfattats som liknande storheter, nämligen som symboler för gudomlig närvaro. Vad gäller antalet masseboth i Arad, går den senaste diskussionen isär.

Fig 2 Aradtemplets allraheligaste. I bakgrunden två masseboth. Framför dessa har två altaren placerats. Föremålens placering utgör en rekonstruktion.

Möjligen rör det sig endast om en massebah. I vilket fall som helst pekar detta material i samma riktning som övrig västsemitisk kultutövning, där stående stenar utgjort en utomordentligt viktig symbol i en anikonisk kult. Också på en rad andra kultplatser har masseboth påträffats. Dylig kult är belagd för Palestinas del redan från tiden före Israels uppkomst. Uppenbart är att denna kult ansetts som fullt legitim och att också de tidiga israeliterna haft masseboth som centrum i sin kultutövning. Illegitim blev massebothkulten först under senare tid, då den kom att fördömas av de tidigare nämnda deuteronomisterna, som antagligen såg ett för nära samband mellan denna och främmande gruppers kultutövning.

Avslutande synpunkter och slutsatser

Vikten av ett brett studium av det gamla Israels anikoniska tradition är väl för de flesta idag både uppenbart och nödvändigt. Ett sådant studium har gett vid handen att den israelitiska anikonismen är lika gammal som Israel självt. Ursprungligen bottenar denna tradition inte i teologi, utan har sina rötter i ett gemensamt västsemitiskt kulturellt sammanhang, där den centrala kultiska symbolen utgjorts av stående stenar, s k materiell anikonism. Även den tomma tronens anikonism har i vissa fall kunnat påvisas. Båda dessa former av anikonism har existerat parallellt och har setts som symboler för gudomlig närvaro. Därmed kan det konstateras att den traditionella toleranta anikonismen inte - såsom tidigare hävdats - kan anses vara ett särdrag för det gamla Israel. Specifikt israelitiskt är däremot den senare programmatiska och intoleranta anikonismen med ett uttalat bildförbud. Utöver detta kan det fastställas att något paradigmskifte inte ägt rum inom forskningen. Kulten av Jhvh är fortfarande att betrakta som anikonisk och Jhvh som guden utan gudabild.

Litteratur i urval

- Ackerman, S. 2000. "Idol, idolatry", i: *Eerdmans dictionary of the Bible*. 625-627.
- Curtis, E.M. 1992. "Idol, idolatry", i: *The Anchor Bible dictionary*. Vol. 3. 376-381.
- - 1992. "Image of God (OT)", i: *The Anchor Bible dictionary*. Vol. 3. 389- 391.
- Dick, M.B. 1999. "Introduction", i: *Born in heaven, made on earth. The making of the cult image in the ancient Near East*. (Red. M.B. Dick). Winona Lake. vii-xii.
- - 1999. "Prophetic parodies of making the cult image", i: *Born in heaven, made on earth. The making of the cult image in the ancient Near East*. (Red. M.B. Dick). Winona Lake. 1-53.
- Dohmen, C. 1985. *Das Bilderverbot. Seine Entstehung und seine Entwicklung im Alten*

Testament. Bonner biblische Beiträge 62. Bonn.

- Keel, O. & C. Uehlinger. 1998. *Gods, goddesses, and images of God in ancient Israel*. (Översättare: T.H. Trapp). Minneapolis.
- Kronholm, T. 1992. *De tio orden*. Stockholm.
- Lewis, T.J. 1998. "Divine images and aniconism in ancient Israel", i: *Journal of the American Oriental Society*. 118. (Recensionsartikel av T.N.D. Mettinger, *No graven image?*). 36-53.
- Loretz, O. 1994. "Semitischer Anikonismus und biblisches Bilderverbot", i: *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien- Palästinas*. 26. (Recensionsartikel av T.N.D. Mettinger, *No graven image?*). 209-223.
- Mazar, A. 1992. *Archaeology of the land of the Bible. 10,000-586 B.C.E*. The Anchor Bible reference library. New York.
- Mettinger, T.N.D. 1994. "Bildförbudets bakgrund. Om den israelitiska anikonismens historiska rötter", i: *Mellan tid och evighet. Festskrift till Bo Johnson*. (Red. S. Hidal m fl). Religio 42. Lund. 138-153.
- - 1995. *No graven image? Israelite aniconism in its ancient Near Eastern context*. Coniectanea biblica OT series 42. Stockholm.
- - 1997. "Israelite aniconism: developments and origins", i: *The image and the book. Iconic cults, aniconism, and the rise of book religion in Israel and the ancient Near East*. (Red. K. van der Toorn). Leuven. 173- 204.
- - 1997. "The roots of aniconism: an Israelite phenomenon in comparative perspective", i: *Congress volume. Cambridge 1995*. (Red. J.A. Emerton). Leiden. 219-233.
- Na'aman, N. 1999. "No anthropomorphic graven image. Notes on the assumed anthropomorphic cult statues in the temples of YHWH in the pre-exilic period", i: *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas*. 31. 391-415.
- Retsö, J. 1995. Recension av: T.N.D. Mettinger, *No graven image?*, i: *Svensk teologisk kvartalskrift*. 71. 178-180.
- Uehlinger, C. 1996. "Israelite aniconism in context", i: *Biblica*. 77. (Recensionsartikel av T.N.D. Mettinger, *No graven image?*). 540-549.